

KS. JAROSŁAW SUPERSON SAC

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

JAROSLAW.SUPERSON@UPJP2.EDU.PL

ORCID: 0000-0003-3770-184X

PRZYSZYNEK DO STUDIUM NAD POCZĄTKAMI NIEDZIELNEGO LEKCJONARZA DO CELEBRACJI EUCHARYSTYCZNEJ W RZYMIE

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2023.005>

Streszczenie. Nauka nie dysponuje źródłami, które wskazywałyby, jakie pisma były czytane podczas niedzielnych zgromadzeń liturgicznych przez pierwszych chrześcijan w Rzymie. W początkowym okresie korzystali oni z Septuaginty. Na przełomie I i II wieku pojawia się praktyka czytań pochodzących z *corpus Paulinum*. Podczas obecności w Rzymie Marcjona, pochodzącego z Azji Mniejszej, pojawia się praktyka czytania listów Pawłowych i okrojonej wersji Ewangelii według św. Łukasza. Ta praktyka zostaje odrzucona przez chrześcijan. To Justyn Męczennik, pochodzenia syryjskiego, odnotowuje w swojej *Apologii I* formę proklamowania lektury podczas niedzielnej Eucharystii. Jest wtedy czytana jedna lektura z pism prorockich lub pamiątek apostołskich. Prawdopodobnie to przewodniczący liturgii dokonywał wyboru odczytywanego fragmentu pism.

Słowa kluczowe: Rzym, lektura pism, Marcjon, Justyn Męczennik

Abstract. A Contribution to a Study of the Origins of the Sunday Lectionary for Eucharistic Celebrations in Rome. There are no extant sources indicating the specific scriptures read at liturgical Sunday gatherings of the first Christians in Rome. The nascent church apparently used the *Septuaginta* for that purpose. At the turn of the 1st and 2nd centuries, the practice of reading from the *corpus Paulinum* was established. Then, when Marcion of Asia Minor was staying in Rome, the practice of the reading of Pauline epistles was introduced – alongside the reading of the shorter version of the Gospel

of St. Luke. This practice, however, was renounced by Christians. It was the Syrian Justin Martyr who, in his *Apologia I*, proclaimed the canon of Sunday Eucharist readings, which comprised readings from the books of the prophets or Memoirs of the Apostles. The choice of the readings was apparently up to the person conducting the liturgy.

Keywords: Rome, reading of the scriptures, Marcion, Justin Martyr.

WSTĘP

Początki lekcjonarza stosowanego podczas pierwszych Eucharystii w Rzymie nie są częstym tematem badawczym uczonych. Zapewne wynika to z braku źródeł patrystycznych czy liturgicznych do tego tematu¹. Podejmując próbę zmierzenia się z tą kwestią najpierw zwróćmy uwagę na pojawienie się i obecność chrześcijan *in Urbe*, a zwłaszcza dwóch ich przedstawicieli. Pierwszym był Marcjon, który w środowisku rzymskim wskazał po raz pierwszy kanon chrześcijańskich pism, a drugim Justyn Męczennik, który w swojej *I Apologii* jako pierwszy podał, co czyta się podczas niedzielnych zgromadzeń eucharystycznych. Obie te postacie wpisują się w okres obecności chrześcijan w Cesarstwie Rzymskim nazywany *zwodniczą jutrzenką wolności* (135–165)², w którym w chrześcijańskich wspólnotach *in Urbe* widoczne są zjawiska pluralizmu i kompromisu. Świadectwem tych zjawisk jest chociażby dyskusja o dacie świętowania Wielkanocy³ i powszechny entuzjazm ludności zamieszkującej imperium do religii, jej głodu poznawania boskich tajemnic⁴.

¹ Por. Stefan Koperek, „Usłyszeć słowo Boże w liturgii,” w *Usłyszeć słowo Boże – żywe i ostrzejsze niż miecz*, red. Anna Emanuela Klich (Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2008), 95; Helmut Jan Sobeczko, „Liturgia słowa Bożego w tradycji rzymskiej do reformy II Soboru Watykańskiego,” w *Praedicamus Christum crucifixum. Słowo Boże w liturgii Kościoła*, red. naukowa Andrzej Żądło (Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2010), 109.

² Eric Osborn, „Wejście w świat grecko-rzymski,” w *Historia teologii*, t. 1: *Epoka patrystyczna*, pod red. Angelo di Berardino, Basila Studera, tłum. Michał Gołębiowski, Justyna Łukaszewska, Jadwiga Ryndak, Piotr Zarębski (Kraków: Wydawnictwo „M”, 2002), 134.

³ Por. Gerd Theissen, *Vissuti e comportamenti dei primi cristiani. Una psicologia del cristianesimo delle origini*, trad. Carlo Danna (Brescia: Queriniana, 2010), 436.

⁴ Por. Peter Brown, *Tesori in cielo. La povertà santa nel cristianesimo delle origini*, trad. Cristiano Cappellini, Mariachiara Giorda (Roma: Carocci Editore, 2018), 56–57.

1. CHRZEŚCIJANIE W RZYMIE

Współcześni badacze zajmujący się początkami chrześcijaństwa w Rzymie spekulują na temat prekursorów wyznawców Jezusa Chrystusa *in Urbe*, ich obecności i tożsamości. I tak Claudio Gianotto z Turynu, Emanuela Prinzivalli z Rzymu i Andrés Sáez z Madrytu wskazują w związku z tym posługę diakonów powołanych w Jerozolimie (por. Dz 6,1), którzy po ukamienowaniu Szczepana (por. Dz 7,54–60) opuścili Palestynę, głosząc Ewangelię Jezusa Chrystusa na terytorium Samarii⁵, która to następnie w dość krótkim czasie dotarła do Rzymu⁶. Rzymska chrześcijańska wspólnota (a może raczej wspólnoty) obecna w stolicy imperium została wzmocniona obecnością apostołów Piotra i Pawła i świadectwem ich męczeństwa⁷. Do chrześcijan *in Urbe* zostały adresowane najpierw *List do Rzymian*, a następnie *Ewangelia św. Marka. Z Listu do Rzymian*, w którym są przytaczane między innymi starotestamentalne fragmenty *Księgi Izajasza*, wiemy przynajmniej o pięciu grupach chrześcijan w Rzymie, prawdopodobnie reprezentujących *ecclesiae domesticae*⁸.

W początkowym okresie zróżnicowane i liczne niewielkie wspólnoty judeochrześcijańskie i etnochrześcijańskie były prowadzone przez kompetentne osoby, które nie miały we wspólnotach statusu prezbiterów czy biskupów⁹. Zapewne to te osoby decydowały o lekturze pism podczas sprawowania liturgii i o teologii uprawianej na ich podstawie. Były to zapewne pisma pochodzenia żydowskiego.

⁵ Por. Claudio Gianotto, "Dagli ebrei seguaci di Gesù all'antagonismo fra cristiani ed ebrei," w *Storia del cristianesimo*, dir. scientifica di Emanuela Prinzivalli, t. 1: *L'età antica (secoli I–VII)*, a cura di Emanuela Prinzivalli, (Roma: Carocci Editore, 2015), 75–76.

⁶ Por. Emanuela Prinzivalli, Andrés Sáez, "Le molteplici strade del vangelo (I–II secolo) e il consolidamento ortodosso del III secolo," w *Storia del cristianesimo*, dir. scientifica di Emanuela Prinzivalli, t. 1: *L'età antica (secoli I–VII)*, a cura di Emanuela Prinzivalli, (Roma: Carocci Editore, 2015), 99.

⁷ Por. Paolo Siniscalco, "Le origini del cristianesimo a Roma," w *Christiana loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio*, a cura di Letizia Pani Ermini (Roma: Fratelli Palombi, 2000), 2–4.

⁸ Por. Marta Sordi, *I cristiani e l'impero romano* (Milano: Jaca Book, 2017), 45.

⁹ Por. Basil Studer, "L'Eucaristia nella Chiesa dei padri: sacramento del sacrificio di Cristo e dei cristiani," w *Il sacrificio: evento e rito*, a cura di Sergio Ubbiali (Padova: Edizioni Messaggero: Abbazia di Santa Giustina, 1998), 142.

Na wyjątkowe znaczenie Kościoła rzymskiego wskazuje *List do Kościoła w Koryncie* autorstwa Klemensa Rzymskiego († 101), który jest upomnieniem, interwencją rzymskiego biskupa w spór, który doprowadził do schizmy¹⁰. Sam list, napisany w 96 roku¹¹, chociaż jest w nim mowa o następcach apostołów, ustanowionych biskupach, prezbiterach i diakonach (por. *List do Kościoła w Koryncie* 42,4–5; 44,4–5), nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, że w chrześcijańskich wspólnotach w Wiecznym Mieście pod koniec I wieku lub na początku wieku II te funkcje oddawały już hierarchiczność Kościoła. Według Manlio Simonettiego struktura hierarchiczna Kościoła „była dalszym ciągiem tradycji judaizującej kolegium prezbiterów, wśród których biskup był tylko *primus inter pares*. Jest rzeczą oczywistą, że tak mało zcentralizowana struktura hierarchiczna sprzyjała także pluralizmowi doktrynalnemu, a więc nieumiarkowanemu mieszaniu się doktryn napływających do Rzymu z różnych środowisk ze Wschodu”¹².

Ten pluralizm doktryn musiał mieć podstawy w propagowaniu poszczególnych pism, w ich lekturze i wywodach ludzi uprawiających na ich podstawie teologię. Praktyka czytania podczas chrześcijańskich zgromadzeń listu Apostoła Narodów do chrześcijan w Rzymie, a z czasem i innych jego listów, od momentu otrzymania go, i przywoływana wraz z jego lekturą ranga apostołowości¹³ na pewno znacząco wpłynęły na ten pluralizm, który obok wymiany myśli wnosił do wspólnoty także konflikt¹⁴. O ile na początku II wieku listy św. Pawła stają się pismami zgromadzenia, to niestety nie jesteśmy w stanie pokazać tekstu źródłowego wskazującego na czytanie podczas zgromadzeń listu z *corpus Paulinum* wraz z testem z Septuaginty.

¹⁰ Por. Marek Starowieyski, „Interwencja biskupa Rzymu – św. Klemens Rzymski,” w *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, oprac. Marek Starowieyski (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988), 53.

¹¹ Por. Berthold Altaner i Alfred Stuibler, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. Paweł Pachciarek (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990), 107.

¹² Manlio Simonetti, „Początki refleksji teologicznej na Zachodzie,” w *Historia teologii*, t. 1: *Epoka patrystyczna*, pod red. Angelo di Berardino, Basila Studera, tłum. Michał Gołębiowski, Justyna Łukaszewska, Jadwiga Ryndak, Piotr Zarębski (Kraków: Wydawnictwo „M”, 2002), 270–271.

¹³ Por. Yann Redalié, „Unità e diversità nel Nuovo Testamento: fecondità di una dialettica,” w *Le origini del cristianesimo. Una guida*, a cura di Romano Penna (Roma: Carocci Editore, 2018), 351.

¹⁴ Por. *ibidem*, 356.

2. MARCJON Z SYNOPY

Harry Gamble z Uniwersytetu Wirginii twierdzi, że podczas chrześcijańskich zgromadzeń liturgicznych na przełomie I i II wieku czytana lektura opierała się na pismach judaistycznych, ale trudno jest wykazać, aby był jakiś wspólny ich zbiór, który posiadałyby wszystkie chrześcijańskie wspólnoty¹⁵. Badacz ten zauważa także, że w II wieku pojawiają się trzy edycje zbiorów pism Pawłowych i jedną z nich jest ta, z której skorzystał Marcjon († ok. 160)¹⁶. Na ówczesnym etapie rozwoju wspólnoty chrześcijańskiej te trzy edycje pism Pawłowych mogły służyć jako doktrynalna pomoc przy określeniu, czym jest, a czym nie jest chrześcijaństwo, i chociaż brak jednoznacznych źródeł, które potwierdzałyby ich lekturę podczas zgromadzeń liturgicznych, to nie należy tego wykluczać, tak jak i możliwości posługiwania się nimi podczas katechez. Lektura tych edycji, które zawierały treści starotestamentalne w tłumaczeniu Septuaginty czy jej wersji zbliżonej do hebrajskiej, dawała czytelnikom i słuchaczom możliwość poznania Ewangelii Pawłowej, Biblii Pawłowej, jak i zastosowanych przez św. Pawła metod egzegezy biblijnej¹⁷.

Zdaniem Charelsa Freemana związanego z Uniwersytetem w Cambridge „pierwszy kanon pism” chrześcijańskich został prawdopodobnie utworzony na bazie tekstów będących w posiadaniu wspólnoty w Poncie i przywieziony do Rzymu w latach 30. II wieku przez kupca, a zarazem wyjątkowo aktywnego chrześcijanina Marcjona¹⁸. Ten to „pierwszy kanon”, zbudowany z jedenastu ksiąg, to jest oparty na dziesięciu listach św. Pawła (w porządku: do Galatów, 1 i 2 do Koryntian, do Rzymian, 1 i 2 do Tesaloniczan, do Laodycejczyków, czyli Efezjan, do Kolosan, do Filipian, do Filemona¹⁹) i znacznie okrojonej wersji Ewangelii św. Łukasza²⁰, od-

¹⁵ Por. Harry Y. Gamble, *Libri e lettori nella chiesa antica. Storia dei primi testi cristiani*, trad. Franco Bassani, (Brescia: Paideia Editrice, 2006), 278–279.

¹⁶ Por. ibidem, 90–94.

¹⁷ Por. Udo Schnelle, *Paolo. Vita e pensiero*. Edizione italiana a cura di Stefano Franchini (Torino: Paideia, 2018), 107–109.

¹⁸ Por. Charles Freeman, *Il cristianesimo primitivo. Una nuova storia*, trad. Piero Arlorio (Torino: Einaudi, 2010), 172–173.

¹⁹ Por. Gamble, *Libri e lettori nella chiesa antica*, 91.

²⁰ Por. Bart D. Ehrman, *Sotto falso nome. Verità e menzogna nella letteratura cristiana antica*, trad. Giancarlo Brioschi (Roma: Carocci Editore, 2018), 88; Manlio Simo-

rzucający wszelkie treści żydowskie, nie został przez chrześcijan w Rzymie zaakceptowany, a samego Marcjona wydano ze wspólnoty w 144 roku²¹. Podłożem tej radykalnej reakcji Marcjona, opowiedzenia się przeciw piśmom judaistycznym, całkowitego ich odrzucenia, mogło być to, że Akwila z Synopy dokonał nowego tłumaczenia Biblii na język grecki w 129 roku. Ten nowy przekład, prawdopodobnie znany bogatemu mieszkańcowi Synopy, Marcjonowi, usunął między innymi ze Starego Testamentu prorocтва dotyczące Chrystusa²².

„Kanon” Marcjona i jego wykład Biblii zawarty w niezachowanym dziele *Antithesis*²³ pojawiły się w Kościele w środowiskach, które nie opowiadały się za organiczną jednością obu Testamentów, ale uważały, że nie stanowią one *continuum* i Nowy Testament jest krytyką Starego i Żydów²⁴. Merytoryczny zabieg wykonany przez Marcjona – „Pawłowy radykalizm według Marcjona”²⁵, którego istotą jest rozróżnienie Boga dobroci, objawionego przez Jezusa, i Boga sprawiedliwości, działającego w historii stworzenia i Izraela, można określić jako rewizję początkowej doktryny chrześcijańskiej²⁶.

Pytania, jakie treści tego „kanonu” i przez kogo były stosowane podczas różnych form chrześcijańskich zgromadzeń, w których Marcjon

netti, *Il vangelo e la storia. Il cristianesimo antico (secoli I-IV)* (Roma: Carocci Editore, 2018), 49–50.

²¹ Por. Harold W. Attridge, „Chrześcijaństwo od zburzenia Jerozolimy do cesarza Konstantyna (lata 70-312),” w *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, red. Hershel Shanks, tłum. Waldemar Chrostowski (Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 2016), 284.

²² Por. Feliks Gryglewicz, „Akwila,” w *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, pod red. Feliksa Gryglewicza, Romualda Łukaszyka, Zymunta Sułowskiego (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989), kol. 285; André Paul, *La Bibbia e l'occidente. Dalla biblioteca di Alessandria alla cultura europea*, trad. Paolo Caena (Brescia: Paideia Editrice, 2009), 180.

²³ Por. Giorgio Jossa, *Il cristianesimo antico. Dalle origini al concilio di Nicea*, (Roma: Carocci Editore, 2013), 98; Bart D. Ehrman, *I cristianesimi perduti. Apocrifi, sette ed eretici nella battaglia per le Sacre Scritture*, trad. Lorenzo Argentieri (Roma: Carocci Editore, 2018), 141.

²⁴ Por. Massimo Grilli, „Rapporto tra i due Testamenti. Problematica storica e proposta per una ermeneutica liturgica oggi,” *Rivista Liturgica* 105, no. 3 (2018): 46.

²⁵ Marco Zambon, „Nessun dio è mai sceso quaggiù”. *La polemica anticristiana dei filosofi antichi* (Roma: Carocci Editore, 2019), 48.

²⁶ Por. Peter Stockmeier, *Fede e religione nella Chiesa primitiva*, trad. Aristide Nannini (Brescia: Paideia Editrice, 1976), 46.

osobiście uczestniczył w Rzymie, pozostają na razie bez odpowiedzi. Sam Marcjon po opuszczeniu Rzymu udał się na terytorium Azji Mniejszej, gdzie kontynuował nauczanie swojej doktryny wiary²⁷.

3. JUSTYN MĘCZENNIK († 165)

„Justyn, syn Prysusa, a wnuk Bakchusa z Flavia Neapolis w Syrii palestyńskiej” (*1 Apologia* 1,1)²⁸, urodził się około 100 roku²⁹. W jego *curriculum vitae* widniała znajomość różnych nurtów filozoficznych i dzieł. Przybył on do Rzymu ze Wschodu już jako nawrócony chrześcijanin, prawdopodobnie w latach 20. II wieku³⁰. Zdaniem Andrew Briana McGowana, jako że Justyn był pochodzenia syryjskiego, spotykał się ze swoimi ziomkami w stolicy imperium i wraz z nimi uczestniczył w liturgii, która nie była stuprocentowo rzymska³¹. *In Urbe* Justyn jako laik około 150 roku założył szkołę chrześcijańskiej filozofii³². Szkoła ta miała swoją siedzibę nad termami (*balneum Timothinum*)³³, gdzie gromadzili się wokół nie-

²⁷ Por. Ehrman, *I cristianesimi perduti*, 144.

²⁸ Justyn Męczennik, „1 Apologia,” w *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Justyn Męczennik, tłum. i oprac. Leszek Misiarczyk (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012), 43.

²⁹ Por. Leszek Misiarczyk, *Wstęp*, w *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Justyn Męczennik, tłum. i oprac. Leszek Misiarczyk (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012), 7.

³⁰ Por. Idem, *Conversio philosophica św. Justyna nad brzegiem morza w Dialogu z Żydem Tryfonem 1-8*, w *Mare nostrum. Morze w historii i kulturze krajów śródziemnomorskich*, red. Tadeusz Kołosowski (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2015), 143.

³¹ Por. Andrew Brian McGowan, *Il culto cristiano dei primi secoli. Uno sguardo sociale, storico e teologico*, edizione italiana a cura di Francesco Pieri (Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna, 2019), 101.

³² Por. Adalbert G. Hamman, *Portrety Ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*, przekł. i oprac. zbiorowe (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1978), 24.

³³ Por. Giuseppe De Spirito, „Balneum Timothinum,” w *Lexicon topographicum urbis Romae*, a cura di Eva Margareta Steinby, t. 1 (Roma: 1993, p. 165–166. Robert McQueen Grant z Uniwersytetu w Chicago odnotowuje: „[...] il maestro orientale Giustino non s'incontrava con gli altri cristiani che «sopra il balneum» di chi lo ospitava. Il nome del balneum è corrotto nei manoscritti; forse si allude qui a Novaziano e a Timoteo, la cui casa, tradizionalmente aperta ai cristiani che la visitavano, si trovava dove oggi sorge Santa Pudenziana”. Robert MacQueen Grant, *Cristianesimo primitivo e società*, edi-

go jego uczniowie³⁴. Kompleksy termalne w imperium nie odgrywały roli wyłącznie higieniczno-zdrowotnej, ale i społeczno-kulturową³⁵.

Justyn, będąc chrześcijańskim nauczycielem w Rzymie, napisał *1 Apologię*. Dzieło to, zdaniem Hansa von Campenhausena utrwalone na piśmie w latach 50. II wieku, ma „formę niejako urzędowego zażaleńia”³⁶ i jest adresowane do cesarza Antonina Piusa († 161 r.) i tych, którzy nie znają chrześcijan³⁷. Znajdujemy w nim opis sprawowania chrztu i Eucharystii (por. *1 Apologia* 65,1–67,7). Wskazane wersety są kluczowe dla wiedzy o kulcie (sakramentach) zanoszonym przez chrześcijan. Jak zauważa Ferdinando Hahn († 2015), zapisy związane z Eucharystią (por. *1 Apologia* 67,3–67,7) wskazują na oddzielenie jej sprawowania, jako rytualnego posiłku przypisanego do niedzieli, od posiłku powszechnego³⁸. Zarazem *1 Apologia* dokumentuje jakiś dobór lektur, jakąś strukturę lekcjonarza kościelnego przypisanego do niedzielnej Eucharystii. Możliwe, że odzwierciedla w ten sposób liturgiczną praktykę chrześcijan syryjskich³⁹.

zione italiana a cura di Gulio Firpo, trad. italiana delle Benedettine di Civitella San Paolo (Brescia: Paideia Editrice, 1987), 170. Natomiast Mario Maritano z Papieskiego Uniwersytetu Salezjańskiego z Rzymu precyzuje: „Una leggenda posteriore ritiene che queste terme corrispondano a quelle scoperte sotto la chiesa di Santa Prudenziana in Roma”. Mario Maritano, „Famiglia e liturgia nella testimonianza neotestamentaria e nella tradizione cristiana,” w *Famiglia e liturgia*, a cura di Domenico Falco, e Sergio Nicolli (Siena: Cantagalli, 2009), 100.

³⁴ Por. Hans von Campenhausen, *Ojcowie Kościoła*, tłum. Kazimierz Wierszyłow-ski (Warszawa: Wydawnictwo Cyklady, 1998), 17.

³⁵ Por. Filippo Coarelli, „Gli spazi della vita sociale,” w *Roma imperiale. Una metropoli antica*, a cura di Elio Lo Cascio (Roma: Carocci Editore, 2014), 245.

³⁶ Von Campenhausen, *Ojcowie Kościoła*, 18.

³⁷ Por. Paul F. Bradshaw, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. Piotr Kaznowski, Michał Koza (Kraków: Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny, 2016), 183–184.

³⁸ Por. Ferdinand Hahn, *Il servizio liturgico nel cristianesimo primitivo*, trad. Gino Cecchi (Brescia: Paideia Editrice, 1972), 102.

³⁹ Por. McGowan, *Il culto cristiano dei primi secoli*, 101.

4. ZGROMADZENIE NIEDZIELNE WEDŁUG 1 APOLOGII

„W dniu zaś zwanym dniem Słońca odbywa się w jednym miejscu spotkanie wszystkich mieszkających w miastach i wsiach” (1 *Apoloogia* 67,3).

Kto bierze udział w tym niedzielnym zgromadzeniu? W tej sygnaksie uczestniczą ci, którym udzielono obmycia – λουτόν (1 *Apoloogia* 65,1), zwanego też oświeceniem – φωτισμός (1 *Apoloogia* 61,12), to znaczy chrztu⁴⁰. Możliwe, że chrzest odbywał się również podczas niedzielnego zgromadzenia⁴¹. Teologia chrzcielna podana przez Justyna nie zawiera wskazówki, kto udziela chrztu, ale, co należy podkreślić, jest zbudowana na podstawie relikty zapisu proroka Izajasza 1,16–20 w wersji Septuaginty, fragmentu obecnego w 1 *Apoloogii* 44,3–4. Antonio Cacciari z Uniwersytetu w Bolonii jest zdania, że to sam Justyn zaaplikował werset Izajaszowy do wątku chrzcielnego dyscypliny teologicznej, którą uprawiał⁴².

Dodatkowo należy zaznaczyć, że po raz pierwszy chrześcijański tekst źródłowy związany ze środowiskiem Wiecznego Miasta wskazuje konkretny dzień – dzień słońca – jako powtarzalny i regularny moment gromadzenia się chrześcijan. Autor dla opisanego dnia nie korzysta z nazewnictwa żydowskiego: „pierwszy dzień po szabacie” ani nie używa wyrażenia κυριακή ἡμέρα (Ap 1,10)⁴³ czy κατά κυριακήν δὲ κυρίου (*Didaché* 14,1)⁴⁴, znanych nam z dzieł z I wieku i pochodzących od judeochrze-

⁴⁰ Por. Bogusław Nadolski, *Liturgika*, t. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa* (Poznań: Pallottinum, 2012), 29.

⁴¹ Por. Adalbert G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, przeł. Andrzej Guryn, Uszula Sudolska (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990), 277.

⁴² Por. Antonio Cacciari, „Aspetti della formazione di un linguaggio liturgico in Giustino,” w *Liturgia ed evangelizzazione nell'epoca dei Padri e nella Chiesa del Vaticano II. Studi in onore di Enzo Lodi*, a cura di Ermenegildo Manicardi, Fabio Ruggiero (Bologna: EDB Edizioni Dehoniane Bologna, 1996), 80.

⁴³ Nestle-Aland, *Nowy Testament grecki i polski*. Tekst grecki: *Novum Testamentum Graece*. Na podstawie dzieła Eberharda i Erwina Nestle. Tekst polski: *Biblia Tysiąclecia* Wydanie V, red. wydania Roman Bogacz, Roman Mazur (Poznań: Pallottinum, 2017), 741.

⁴⁴ Por. *La dottrina dei Dodici Apostoli (Didachè)*, introduzione, testo, traduzione, note, appendice e indici di Willy Rordorf, trad. di Maria Benedetta Artioli (Bologna: Studio Dominicano, 2009), 257.

ścijan ze Wschodu, dzieł o kilkadziesiąt lat starszych od *1 Apologii*. Justyn posługuje się nazewnictwem rzymskim – ἡλίου ἡμέρα.

Autor dzieła, mówiąc o chrześcijańskim zgromadzeniu odbywającym się w jednym miejscu, ma na myśli jedną mieszaną wspólnotę, której integralną częścią są mężczyźni, kobiety i prawdopodobnie ochrzczone dzieci (por. *1 Apologia* 15,6). *Apologia* nie wskazuje lidera tego zgromadzenia w osobie biskupa czy prezbitera. Co więcej, autor nie poświadcza podziału na duchowieństwo i laikat⁴⁵. Pojęcie kościelnego laikatu w II wieku nie istnieje⁴⁶. Justyn Męczennik mówi o nieokreślonym bliżej przełożonym (por. *1 Apologia* 67,4.5), o którym nie wiemy, jak otrzymał ten mandat. Sama zaś wzmianka o jednym miejscu zgromadzenia dla chrześcijan, pochodzących ze wsi lub miasta, którego lokalizacja ani architektoniczna forma nie została opisana, może jedynie sugerować jakąś obszerną przestrzeń. Taką przestrzenią mógł być właśnie dom Marcina mieszczący się nad termami, gdzie mieszka Justyn (por. *Acta Iustini et septem sodalium* 3)⁴⁷. Zarazem wzmianka Justyna o miejscu zgromadzenia *in Urbe*, gdzie miejscami mieszkalnymi dla ogromnej rzeszy mieszkańców są *domus*, *insulae* dla uboższej ludności i *insulae* reprezentacyjne zamożnych⁴⁸, zdaniem Victora Saxera może sugerować, że w Wiecznym Mieście była już sieć miejsc, gdzie w *dies solis* gromadzili się rozrastający się licznie chrześcijanie, a każdy chrześcijanin według swojego upodobania był wolny w wyborze wspólnoty, do której uczęszczał⁴⁹.

⁴⁵ Według Basila Studera w „Liście do Kościoła w Koryncie” Klemensa Rzymskiego, tłum. Anna Świderkówna, w *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, oprac. Marek Starowieyski (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988), 88 nr 40,5, jest odnotowany podział na osoby duchowne i świeckie. Por. Studer, “L’Eucaristia nella Chiesa dei padri,” 142.

⁴⁶ Por. Romano Penna, *Un solo corpo. Laicità e sacerdozio nel cristianesimo delle origini* (Roma: Carocci Editore, 2020), 119–120.

⁴⁷ Por. „Męczeństwo świętych męczenników Justyna, Charytona, Charyty, Euelpistososa, Hieraksa, Pajona i Liberiana,” w *Męczennicy*, wstępy, oprac. i wybór tekstów Ewa Wiprzycka, Marek Starowieyski (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991), 213.

⁴⁸ Por. Andrew Wallace-Hadrill, “Case e abitanti a Roma,” trad. Raffaella Biundo, w *Roma imperiale. Una metropoli antica*, a cura di Elio Lo Cascio (Roma: Carocci Editore, 2014), 199; Maria Stella Busana, *L’edilizia abitativa nel mondo classico. Dalla fine del II millennio a.C. alla tarda antichità* (Roma: Carocci Editore, 2018), 268.

⁴⁹ Por. Victor Saxer, “L’organizzazione delle Chiese ereditate dagli apostoli (70–180),” w *Storia del cristianesimo. Religione-Politica-Cultura*, t. 1: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, trad. M. Zappella (Roma: Borla: Città nuova, 2003), 395–396.

5. LEKTURA CZYTAŃ WEDŁUG 1 APOLOGII

„Czyta się wtedy Pamiętniki apostołskie albo Pisma prorockie dopóki czas na to pozwala. Potem, gdy lektor skończy czytać, przełożony wspólnoty słowem upomina i zachęca nas do naśladowania tych pięknych nauk” (1 Apologia 67,3–4).

Pierwszym elementem obrzędu niedzielnej Eucharystii jest lektura. Wspomniany już V. Saxer zauważa, że termin ἀναγινώσκων – lektor – nie wskazuje na funkcję, którą ktoś otrzymał we wspólnocie, ale na sam fakt czytania, który ktoś umiejący czytać realizuje na rzecz zgromadzonych⁵⁰. Z tekstu nie wynika, kto dobierał lekturę czytającemu ani jaka była w tym rola przewodniczącego liturgii, który po lekturze zgromadzonych upominał i zachęcał. Kwesta relacji między lekturą a zanoszonym potem dziękczynieniem też pozostaje nierozstrzygnięta⁵¹. Jak zauważa Pierre Grelot († 2009), to w przewodniczącym (προεστώς) liturgii należy upatrywać gwaranta charakteru apostołskiego zgromadzonego Kościoła⁵², który on organizuje, uczy i wraz z którym składa dziękczynienie. Dlatego należy przypuszczać, że to przewodniczący mógł decydować o wyborze lektury, jak i jej treści na potrzeby wiary słuchających. Zarazem ilość tekstu do przeczytania była określona tym, ile czasu miała do dyspozycji wspólnota. Prawdopodobnie zgromadzeni chrześcijanie w niedzielę o poranku nie mieli zbyt wiele czasu na lekturę, gdyż codzienne obowiązki nie pozwalały im na to⁵³. Lektor nie czytał dwóch lektur, ale tylko jedną, i ta praktyka zdecydowanie odbiega od ówczesnego zwyczaju synagogi. Liturgia Kościoła, o której w sposób syntetyczny i esencjalny mówi Justyn⁵⁴, nie podkreśla zwyczaju czytania Tory jako fundamentu wiary. Tora nie jest więc wyrazem tożsamości chrześcijan.

⁵⁰ Por. ibidem, 396.

⁵¹ Por. Jarosław Superson, „Istotne składniki treści czynności liturgicznych sprawowanych według Justyna Męczennika i ich ewolucja,” *Liturgia Sacra* 24, nr 1 (2018): 35.

⁵² Por. Pierre Grelot, *Regole e tradizioni del cristianesimo*, trad. Giuseppe Cestari (Casale Monferrato: Piemme, 1988), 249–250.

⁵³ Por. Willy Rordorf, *Sabato e domenica nella Chiesa antica*, edizione italiana a cura di Giovanni Ramella (Torino: SEI, 1979), 136–137; Jarosław Superson, „Pora Mszy św. w pierwszych wiekach chrześcijaństwa,” *Liturgia Sacra* 15, nr 1 (2009): 11; Angelo Di Bernardino, *Istituzioni della Chiesa antica* (Venezia: Marcianum Press, 2019), 475.

⁵⁴ Por. Cesare Giraud, „La Parola di Dio risuona nella liturgia: un bilancio,” *Lateranum* 74, fasc. 1 (2008): 96.

Chociaż Justyn głosi, że przymierze Boga z Żydami przestało mieć moc prawa i, co zauważa Mauro Pesce z Uniwersytetu w Bolonii, Żydów (judeochrześcijan) uznających Jezusa za Mesjasza, ale nadal zachowujących przepisy Prawa Mojżeszowego, nie nazywa chrześcijanami⁵⁵, to w odróżnieniu do Marcjona sięga obficie do pism Starego Testamentu w wersji Septuaginty. Należy przypuszczać, że Justyn miał w swojej szkole w Rzymie kompletne teksty poszczególnych ksiąg Septuaginty, ale dodatkowo korzystał także „z tzw. *Testimonia*, czyli zbiorów mesjanistycznych proctw starotestamentalnych traktowanych przez chrześcijan jako *dicta probantia* w argumentacji za mesjańskością i bóstwem Jezusa Chrystusa”⁵⁶.

Wprawdzie Justyn w *1 Apologii* używa wyrażenia „nasze pisma” (*1 Apologia* 28,1) to Bart Ehrman, niezwykle poczytny amerykański krytyk Nowego Testamentu, którego poglądy spotykają się jednak z ostrą polemiką badaczy chrześcijańskich, wyraża opinię, że apologeta w swoich dziełach, w których cytuje zapisy ze Starego i Nowego Testamentu i się nimi podpira, nie dąży do podania jakiegoś kanonu pism nowotestamentalnych⁵⁷. W jego dziełach brak cytacji listów Pawłowych⁵⁸. Niemniej jednak to on jako pierwszy odnotowuje istnienie praktyki czytania „Pamiętników apostoelskich”. Za tym wyrażeniem kryje się tytuł dzisiejszych ewangelii, który został im nadany podczas uprawiania przez chrześcijan apologetyki⁵⁹. Tytuł ten posłużył Justynowi do tego, aby apostołów, „autoryzowanych przekazicieli życia Jezusa”⁶⁰, „świadków godnych zaufania”⁶¹, przeciwstawić radykalnej krytyce apostoelskiego świadectwa w nauczaniu Marcjona i jego zwolenników⁶². Niestety jednak Justyn w sposób wyraźny nie wykazał liczby tych pamiętników, ich tytułów ani istoty poszczególnych przekazów, a dodatkowo zdaniem Andrésa Sáeza i Emanuela Prinzi-

⁵⁵ Por. Mauro Pesce, “Riflessioni sulla natura storica e culturale delle sacre scritture giudaiche,” *Rivista Biblica* 60, no. 4 (2012): 450.

⁵⁶ Misiarczyk, „Wstęp,” 34.

⁵⁷ Por. Ehrman, *I cristianesimi perduti*, 299.

⁵⁸ Por. Paul, *La Bibbia e l'occidente*, 184.

⁵⁹ Por. Misiarczyk, „Wstęp,” 36.

⁶⁰ Andrés Sáez, Emanuela Prinziavalli, “La Bibbia al centro: la formazione del canone e lo sviluppo dell'esegesi,” w *Storia del cristianesimo*, dir. scientifica di Emanuela Prinziavalli, t. 1: *Letà antica (secoli I–VII)*, a cura di Emanuela Prinziavalli, (Roma: Carocci Editore, 2015), 141.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Por. ibidem.

valli raz czyni aluzję do jakichś *Pamiętników Piotra* (por. *Dialog z Żydem Tryfonem* 106,3)⁶³. Chociaż sposób cytowania Ewangelii Mateusza, Marka, Łukasza i Jana czy odwoływania się do nich według przywoływanego już Barta Ehrmana sprawia wrażenie, że Justyn korzystał z jakiejś jednej „superewangelii”⁶⁴, to nie ma wątpliwości, co podkreśla James Dunn, że znał cztery ewangelie, które Kościół rozpoznał jako wiarygodne, a które zarazem go reprezentują⁶⁵.

W *1 Apologii* spotykamy odniesienia do wielu ksiąg Starego Testamentu, jak i dosłowne cytaty z nich. Autor skorzystał z ksiąg prorockich (Izajasza, Jeremiasza, Ezechiela, Daniela, Joela i Micheasza), Psalmów i Pięcioksięgu, aby wspomnieć między innymi osobę Mojżesza. Najczęściej przywołanym starotestamentalnym zapisem są fragmenty *Księgi Izajasza*. O ile Harry Gamble konstatuje, że wyrażenie *Pisma prorockie* mogło oddawać kanon pism żydowskich zwyczajowo już przyjętych⁶⁶, to Jerome Neyrey z Uniwersytetu Notre Dame widzi w tym wyrażeniu pierwszeństwo pism prorockich nad księgami Tory⁶⁷. Dla Justyna Męczennika Stary Testament jest zapowiedzią Nowego Testamentu⁶⁸, ale także dzięki dociekaniom apologety poznajemy kiełkującą tematykę jedności obu Testamentów. Otóż „określony plan Boży” przedstawiony w Starym Testamencie realizował się w Ewangelii⁶⁹. Tak studiowane i tłumaczone żydowskie Pismo Święte, to jest w świetle chrześcijańskiego objawienia, przestaje już

⁶³ Por. Justyn Męczennik. „Dialog z Żydem Tryfonem,” w *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Justyn Męczennik, tłum. i oprac. Leszek Misiarczyk (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012), 279; Sáez, Prinzi-valli, „La Bibbia al centro,” 141–142.

⁶⁴ Bart D. Ehrman, *Prima dei vangeli. Come i primi cristiani hanno ricordato, manipolato e inventato le storie su Gesù*, trad. Matteo Grosso (Roma: Carocci Editore, 2017), 104.

⁶⁵ Por. James D. G. Dunn, *Gli albori del cristianesimo*, t. 3: *Nè giudeo nè greco*, t. 1: *Nuovo inizio*, trad. Franco Bassani (Torino: Paideia, 2018), 442–443.

⁶⁶ Por. Gamble, *Libri e lettori nella chiesa antica*, 279.

⁶⁷ Por. Jerome H. Neyrey, *Rendere gloria a Dio. Preghiera e culto nell'antichità in prospettiva culturale*, trad. Franco Bassani (Brescia: Paideia Editrice, 2012), 215.

⁶⁸ Por. Armando Genovese, „Ireneo di Lione. Vittoria di un cristianesimo su altri cristianesimi?” w *Discussione sul Gesù storico*, a cura di Giancarlo Biguzzi, Maurizio Gronchi (Città del Vaticano: Urbaniana University Press, 2009), 129.

⁶⁹ Por. John N. D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, przeł. Julia Mrukówna (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1988), 59.

być własnością Żydów, a staje się dobrem chrześcijan⁷⁰. Co więcej, Justyn zarzuca Żydom, że usunęli, zmienili i opuścili w greckiej wersji Biblii te fragmenty (por. *Dialog z Żydem Tryfonem* 71,1–74,4), „które odnosiły się do tekstów mesjanistycznych”⁷¹.

ZAKOŃCZENIE

Zagadnienie przyjęcia i doboru pism do odczytywania, czyli jakiejś formy pierwotnego lekcjonarza można przedstawić w następujących etapach: 1) Po początkowym okresie przyjęcia Septuaginty jako chrześcijańskich pism, wybrania z niej fragmentów wskazujących na mesjańskość Chrystusa i ich czytania podczas chrześcijańskich zgromadzeń na przełomie I i II wieku pojawia się praktyka dodawania do nich innych, to jest „nowych czytań”, które pochodzą, ogólnie mówiąc, z *corpus Paulinum*. 2) W Rzymie, gdzie są już obecne judeochrześcijańskie i etnochrześcijańskie wspólnoty, pojawiają się chrześcijanie, najczęściej pochodzący z Azji Mniejszej, którzy przybywając do stolicy, osiedlają się w niej, organizują i propagują znane sobie już zinterioryzowane wcześniej chrześcijańskie zwyczaje, również te związane z lekturą Pism. 3) Dzięki obecności w Rzymie Marcjona wiemy, że następuje *in Urbe* próba radykalnego zerwania z dotychczasowym zwyczajem lektury pism starotestamentalnych i uprawiania na ich podstawie teologii. Pojawia się praktyka czytania dziesięciu listów Pawłowych i okrojonej wersji *Ewangelii według św. Łukasza*. Próba ta zostaje odrzucona przez rzymskich chrześcijan wraz z jej głównym protagonistą Marcjonem. 4) To w chrześcijańskiej wspólnocie, do której uczęszcza na niedzielną Eucharystię Justyn Męczennik, a która jest pochodzenia syryjskiego, jest udokumentowany dwuczęściowy lekcjonarz. Jedna lektura z Pamiętników apostoelskich lub Pism prorockich czytana podczas niedzielnej Eucharystii sprawowanej o poranku prawdopodobnie jest wybrana przez przewodniczącego zgromadzenia, który na jej podstawie wygłasza zachęty i upomnienia. Ten sam przewodniczący

⁷⁰ Por. *Ibidem*, 35.

⁷¹ Maria Campatelli, *Lektura Pisma z Ojcami Kościoła*, przekł. Irena Burchacka (Warszawa: Promic – Wydawnictwo Księży Marianów, 2012), 143.

wyraża następnie modlitwy i dziękczynienia, które zgromadzeni potwierdzają swoim *Amen*.

Tak opisany proces początków chrześcijańskiego lekcjonarza wyrażał świadomość chrześcijan, że czytane pisma są uprzywilejowanym miejscem słowa Bożego, które powtarzane podczas liturgii urzeczywistnia swoją moc i wraz ze sprawowanym dziękczynieniem tworzy istotę chrześcijańskiego eucharystycznego obrzędu odprawianego wspólnotowo w niedzielę. Tak utworzony strukturalny kanon – zasada realizowania mandatu Jezusa Chrystusa z Wieczernika – powstał przed ogłoszeniem kanonu pism chrześcijańskich i zanim Kościół w Rzymie używał Kanonu rzymskiego jako swojej jedynej *Prex eucharistica*.

BIBLIOGRAFIA

Źródła biblijne

Nestle-Aland, *Nowy Testament grecki i polski*. Tekst grecki: Novum Testamentum Graece. Na podstawie dzieła Eberharda i Erwina Nestle. Redakcja Barbara i Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger. Tekst polski: Biblia Tysiąclecia Wydanie V, redakcja wydania Roman Bogacz, Roman Mazur. Poznań: Pallottinum, 2017.

Źródła patrystyczne

Justyn Męczennik. „1 Apologia.” W *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Justyn Męczennik, tłumaczenie i opracowanie Leszek Misiarczyk, 43–89. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012.

Justyn Męczennik. „Dialog z Żydem Tryfonem.” W *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, Justyn Męczennik, tłumaczenie i opracowanie Leszek Misiarczyk, 159–318. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012.

Klemens Rzymski. „List do Kościoła w Koryncie,” przekład Anna Świderkówna. W *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, opracowanie Marek Starowieyski, 61–109. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988.

La dottrina dei Dodici Apostoli (Didachè), introduzione, testo, traduzione, note, appendice e indici di Willy Rordorf, traduzione di Maria Benedetta Artioli. Bologna: Studio Domenicano, 2009.

„Męczeństwo świętych męczenników Justyna, Charytona, Charyty, Euelpistosa, Hieraksa, Pajona i Liberiana.” W *Męczennicy*, wstępy, opracowanie i wybór tekstów Ewa Wipszycka, Marek Starowieyski, 211–216. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991.

Opracowania

- Altaner, Berthold i Alfred Stuiber. *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłumaczenie Paweł Pachciarek. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990.
- Attridge, Harold W. „Chrześcijaństwo od zburzenia Jerozolimy do cesarza Konstantyna (lata 70-312).” W *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, redakcja Hershel Shanks, tłumaczenie Waldemar Chrostowski, 249–316. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 2016.
- Bradshaw, Paul F. *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłumaczenie Piotr Kaznowski, Michał Koza. Kraków: Fundacja Dominikański Ośrodek Liturgiczny, 2016.
- Brown, Peter. *Tesori in cielo. La povertà santa nel cristianesimo delle origini*, traduzione di Cristiano Cappellini, Mariachiara Giorda. Roma: Carocci Editore, 2018.
- Campatelli, Maria. *Lektura Pisma z Ojcami Kościoła*, przekład Irena Burchacka. Warszawa: Promic - Wydawnictwo Księży Marianów, 2012.
- Busana, Maria Stella. *L'edilizia abitativa nel mondo classico. Dalla fine del II millennio a.C. alla tarda antichità*. Roma: Carocci Editore, 2018.
- Cacciari, Antonio. „Aspetti della formazione di un linguaggio liturgico in Giustino.” W *Liturgia ed evangelizzazione nell'epoca dei Padri e nella Chiesa del Vaticano II. Studi in onore di Enzo Lodi*, a cura di Ermenegildo Manicardi, Fabio Ruggiero, 77–86. Bologna: EDB Edizioni Dehoniane Bologna, 1996.
- Coarelli, Filippo. „Gli spazi della vita sociale.” W *Roma imperiale. Una metropoli antica*, a cura di Elio Lo Cascio, 221–247. Roma: Carocci Editore, 2014.
- De Spirito, Giuseppe. „Balneum Timothinum.” W *Lexicon topographicum urbis Romae*, a cura di Eva Margareta Steinby, t. 1: 165–166. Roma: Edizioni Quasar 1993.
- Di Berardino, Angelo. *Istituzioni della Chiesa antica*. Venezia: Marcianum Press, 2019.
- Dunn, James D. G. *Gli albori del cristianesimo*. T. 3, *Nè giudeo nè greco*. T. 1: *Nuovo inizio*, traduzione di Franco Bassani. Torino: Paideia, 2018.
- Ehrman, Bart D. *I cristianesimi perduti. Apocrifi, sette ed eretici nella battaglia per le Sacre Scritture*, traduzione di Lorenzo Argentieri. Roma: Carocci Editore, 2018.
- Ehrman, Bart D. *Prima dei vangeli. Come i primi cristiani hanno ricordato, manipolato e inventato le storie su Gesù*, traduzione di Matteo Grosso. Roma: Carocci Editore, 2017.
- Ehrman, Bart D. *Sotto falso nome. Verità e menzogna nella letteratura cristiana antica*, traduzione di Giancarlo Brioschi. Roma: Carocci Editore, 2018.
- Freeman, Charles. *Il cristianesimo primitivo. Una nuova storia*, traduzione di Piero Arlorio, Torino: Einaudi, 2010.
- Gamble, Harry Y. *Libri e lettori nella chiesa antica. Storia dei primi testi cristiani*, traduzione di Franco Bassani. Brescia: Paideia Editrice, 2006.
- Genovese, Armando. „Ireneo di Lione. Vittoria di un cristianesimo su altri cristianesimi?” W *Discussione sul Gesù storico*, a cura di Giancarlo Biguzzi, Maurizio Gronchi, 121–141. Città del Vaticano: Urbaniana University Press, 2009.
- Gianotto, Claudio. „Dagli ebrei seguaci di Gesù all'antagonismo fra cristiani ed ebrei.” W *Storia del cristianesimo*, direzione scientifica di Emanuela Prinzivalli. T. 1: *Letà*

- antica (secoli I–VII)*, a cura di Emanuela Prinzivalli, 69–96. Roma: Carocci Editore, 2015.
- Giraud, Cesare. “La Parola di Dio risuona nella liturgia: un bilancio.” *Lateranum* 74, fasc. 1 (2008): 91–114.
- Grant, Robert MacQueen. *Cristianesimo primitivo e società*, edizione italiana a cura di Giulio Firpo, traduzione di italiana delle Benedettine di Civitella San Paolo. Brescia: Paideia Editrice, 1987.
- Grelot, Pierre. *Regole e tradizioni del cristianesimo primitivo*, traduzione di Giuseppe Cestari. Casale Monferrato: Piemme, 1988.
- Grilli, Massimo. “Rapporto tra i due Testamenti. Problematica storica e proposta per una ermeneutica liturgica oggi.” *Rivista Liturgica* 105, no. 3 (2018): 43–56.
- Gryglewicz, Feliks. „Akwila.” W *Encyklopedia Katolicka*. T. 1, pod redakcją Feliksa Gryglewicza, Romualda Łukaszyka, Zygmunta Sułowskiego, kol. 285. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989.
- Hahn, Ferdinand. *Il servizio liturgico nel cristianesimo primitivo*, traduzione Gino Cecchi. Brescia: Paideia Editrice, 1972.
- Hamman, Adalbert G. *Portrety Ojców Kościoła. Praktyczny przewodnik po patrologii*, przekład i opracowanie zbiorowe. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1978.
- Hamman, Adalbert G., *Życie codzienne pierwszych chrześcijan (95–197)*, przełożyli Andrzej Guryn, Urszula Sudolska. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990.
- Jossa, Giorgio. *Il cristianesimo antico. Dalle origini al concilio di Nicea*. Roma: Carocci Editore, 2013.
- Kelly, John N. D. *Początki doktryny chrześcijańskiej*, przekład Julia Mrukówna. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1988.
- Koperek, Stefan. „Usłyszeć słowo Boże w liturgii.” W *Usłyszeć słowo Boże – żywe i ostrzejsze niż miecz*, redakcja Anna Emanuela Klich, 91–102. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT, 2008.
- Levine, Lee I. A. „Judaizm od zburzenia Jerozolimy do upadku drugiego powstania żydowskiego (lata 70–135).” W *Chrześcijaństwo a judaizm rabiniczny. Historia początków oraz wczesnego rozwoju*, redakcja Hershel Shanks, tłumaczenie Waldemar Chrostowski, 211–247. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 2016.
- Maritano, Mario. “Famiglia e liturgia nella testimonianza neotestamentaria e nella tradizione cristiana.” W *Famiglia e liturgia*, a cura di Domenico Falco, e Sergio Nicolli, 79–121. Siena: Cantagalli, 2009.
- McGowan, Andrew Brian. *Il culto cristiano dei primi secoli. Uno sguardo sociale, storico e teologico*. edizione italiana a cura di Francesco Pieri. Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna, 2019.
- Misiarczyk, Leszek. „Conversio philosophica św. Justyna nad brzegiem morza w Dialogu z Żydem Tryfonem 1-8.” W *Mare nostrum. Morze w historii i kulturze krajów śródziemnomorskich*, redakcja Tadeusz Kołosowski, 123–144. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2015.
- Misiarczyk, Leszek. „Wstęp.” W *Justyn Męczennik, 1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, tłumaczenie i opracowanie Leszek Misiarczyk, 7–39. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012.

- Nadolski, Bogusław. *Liturgika*. T. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*. Poznań: Pallottinum, 2012.
- Neyrey, Jerome H. *Rendere gloria a Dio. Preghiera e culto nell'antichità in prospettiva culturale*, traduzione di Franco Bassani. Brescia: Paideia Editrice, 2012.
- Osborn, Eric. „Wejście w świat grecko-rzymski.” W *Historia teologii*. T. 1: *Epoka patrystyczna*, pod red. Angelo Di Berardino, Basil Studera, tłumaczenie Michał Gołębiowski, Justyna Łukaszewska, Jadwiga Ryndak, Piotr Zarębski, 117–162. Kraków: Wydawnictwo „M”, 2002.
- Paul, André. *La Bibbia e l'occidente. Dalla biblioteca di Alessandria alla cultura europea*, traduzione di Paolo Caena. Brescia: Paideia Editrice, 2009.
- Penna, Romano. „L'origine della Chiesa di Roma e la sua fisionomia iniziale.” *Lateranum* 66, fasc. 2 (2000): 309–322.
- Penna, Romano. *Un solo corpo. Laicità e sacerdozio nel cristianesimo delle origini*. Roma: Carocci Editore, 2020.
- Pesce, Mauro. „Riflessioni sulla natura storica e culturale delle sacre scritture giudaiche.” *Rivista Biblica* 60, no. 4 (2012): 445–474.
- Prinzivalli, Emanuela i Andrés Sáez. „Le molteplici strade del vangelo (I-II secolo) e il consolidamento ortodosso del III secolo.” W *Storia del cristianesimo*, direzione scientifica di Emanuela Prinzivalli. T. 1: *Letà antica (secoli I–VII)*, a cura di Emanuela Prinzivalli, 97–132. Roma: Carocci Editore, 2015.
- Redalié, Yann. „Unità e diversità nel Nuovo Testamento: fecondità di una dialettica.” W *Le origini del cristianesimo. Una guida*, a cura di Romano Penna, 335–362. Roma: Carocci Editore, 2018.
- Rordorf, Willy. *Sabato e domenica nella Chiesa antica*, edizione italiana a cura di Giovanni Ramella. Torino: SEI, 1979.
- Sáez, Andrés i Emanuela Prinzivalli. „La Bibbia al centro: la formazione del canone e lo sviluppo dell'esegesi.” W *Storia del cristianesimo*, direzione scientifica di Emanuela Prinzivalli. T. 1, *Letà antica (secoli I–VII)*, a cura di Emanuela Prinzivalli, 133–158. Roma: Carocci Editore, 2015.
- Saxer, Victor. „L'organizzazione delle Chiese ereditate dagli apostoli (70-180).” W *Storia del cristianesimo. Religione-Politica-Cultura*. T. 1: *Il Nuovo Popolo (dalle origini al 250)*, traduzione di M. Zappella, 351–413. Roma: Borla: Città nuova, 2003.
- Schnelle, Udo. *Paolo. Vita e pensiero*, edizione italiana a cura di Stefano Franchini. Torino: Paideia, 2018.
- Simonetti, Manlio. „Początki refleksji teologicznej na Zachodzie.” W *Historia teologii*. T. 1: *Epoka patrystyczna*, pod red. Angelo Di Berardino, Basil Studera, tłumaczenie Michał Gołębiowski, Justyna Łukaszewska, Jadwiga Ryndak, Piotr Zarębski, 267–290. Kraków: Wydawnictwo „M”, 2002. 267–290.
- Simonetti, Manlio. *Il vangelo e la storia. Il cristianesimo antico (secoli I-IV)*. Roma: Carocci Editore, 2018.
- Siniscalco, Paolo. „Le origini del cristianesimo a Roma.” W *Christiana loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio*, a cura di Letizia Pani Ermini, 1–8. Roma: Fratelli Palombi, 2000.

- Sobeczko, Helmut Jan. „Liturgia słowa Bożego w tradycji rzymskiej do reformy II Soboru Watykańskiego.” W *Praedicamus Christum crucifixum. Słowo Boże w liturgii Kościoła*, redakcja naukowa Andrzej Żądło, 107–123. Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2010.
- Sordi, Marta. *I cristiani e l'impero romano*. Milano: Jaca Book, 2017.
- Starowieyski, Marek. „Interwencja biskupa Rzymu – św. Klemens Rzymski.” W *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, opracowanie Marek Starowieyski, 53–60. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988.
- Stockmeier, Peter. *Fede e religione nella Chiesa primitiva*, traduzione di Aristide Nannini. Brescia: Paideia Editrice, 1976.
- Studer, Basil. „L'Eucaristia nella Chiesa dei padri: sacramento del sacrificio di Cristo e dei cristiani.” W *Il sacrificio: evento e rito*, a cura di Sergio Ubbiali, 129–153. Padova: Edizioni Messaggero: Abbazia di Santa Giustina, 1998.
- Superson, Jarosław. „Istotne składniki treści czynności liturgicznych sprawowanych według Justyna Męczennika i ich ewolucja.” *Liturgia Sacra* 24, nr 1 (2018): 33–52.
- Superson, Jarosław. „Pora Mszy św. w pierwszych wiekach chrześcijaństwa.” *Liturgia Sacra* 15, nr 1 (2009): 5–15.
- Theissen, Gerd. *Vissuti e comportamenti dei primi cristiani. Una psicologia del cristianesimo delle origini*, traduzione di Carlo Danna. Brescia: Queriniana, 2010.
- Von Campenhausen, Hans. *Ojcowie Kościoła*, tłumaczenie Kazimierz Wierszyłowski. Warszawa: Wydawnictwo Cyklady, 1998.
- Wallace-Hadrill, Andrew. „Case e abitanti a Roma,” traduzione di Raffaella Biundo. W *Roma imperiale. Una metropoli antica*, a cura di Elio Lo Cascio, 173–220. Roma: Carocci Editore, 2014.
- Zambon, Marco. „Nessun dio è mai sceso quaggiù”. *La polemica anticristiana dei filosofi antichi*. Roma: Carocci Editore, 2019.